

SÖZDE ERMENİ “MİLLİ KAHRAMANLARI”NIN OSMANLI DEVLETİ’NDEKİ TERÖR EYLEMLERİNE ETKİLERİ

Bülent CIRIK*

Öz

Kökeni M.S. 5. yüzyıla kadar giden ve modern manada 17. yüzyıldan itibaren oluşmaya başlayan Ermeni tarih yazımı içinde dört ana unsur göze çarpmaktadır. Bunlar, Ermeni kilisesi, Ermeni mukaddes mekânları, Ermeni “milli kahramanları” ve Ermeni komiteleridir. Osmanlı Devleti içinde çoğu zaman kiliselerde ve özel mekânlarda ele geçen evraklarda “muzır” olarak ifade edilen bu tarih bilgileri ve nüshaları 19. yüzyıldan günümüze kadar bir evrim içinde olmuştur. Ermenilerin tarihi iddialarını kapsayan soykırım tarihi yazımı içinde, “mağdur olan Ermenilerin gasp edilmiş haklarını elde etmek için savaşan” sözde kahramanların ayrı bir yeri vardır.

Milli bir tarih inşası için vazgeçilmez bir unsur olan “kahramanlık miti” Ermeni tarih yazımı içinde birçok karmaşıklığı içermektedir. Bugün Ermeni tarih kitaplarında “milli kahraman” olarak anılan Mesrop, Mıgırdıç Hırmıyan, Antranik, Dro, Hamparsum Boyacıyan, Armen Garo, Mihran Damadyan, Karekin Pastırmacıyan ve daha birçok Hınçak ve Taşnak gibi komite mensupları 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti içinde sivil halka yönelik terör eylemleri gerçekleştirerek Ermeni bağımsızlık savaşının kahramanları olmuşlardır. Ermeniler için tarihi bir beklentiyi ortaya koyan ve doğuda Büyük Ermenistan’ı inşa etmek için çalışan bu liderler Osmanlı Devleti açısından birer komiteci ve yasaklanmış kişiler olmuştur. Bu kişilerin gerçekten kahramanlık yönleri var mıydı? Masum ve silahsız sivil halka nasıl davranmışlardı? Çalışmamızda bu liderlerin arasından seçtiğimiz örnekler çerçevesinde, bunların gerçekleştirdikleri eylemleri ve terör olaylarındaki payları, 1890-1922 yılları arasında bu “kahramanlık mitinin” macerası ele alınmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ermeni Tarihi, Ermeni Mili Kahramanları, Soykırım İddiaları, Ermeni Komiteleri.

EFFECTS OF SO CALLED “ARMENIAN NATIONAL HEROES” ON THE TERRORIST ACTIONS IN THE OTTOMAN EMPIRE

Abstract

In the historiography of Armenians, whose roots date back to 5 BC and who, in a modern sense, started to originate in 17th century, four main elements stand out. These are the Armenian Church, Armenian sacred places, Armenian “national heroes” and Armenian Committees. These kinds of historical information and copies called “vicious” in the documents obtained mostly in churches and private places during the Ottoman State times have evolved from the 19th century onwards. In the historiography of genocide involving the historical claims of Armenians, so-called Armenian heroes “who fight to retrieve the usurped rights of Armenian victims” have a special place.

The “heroic myth”, an indispensable element for building a national history, contains numerous complications in Armenian historiography. Mentioned in the Armenian history books today as “national heroes”, Mesrop, Mıgırdıç Hırmıyan, Antranik, Dro, Hamparsum Boyacıyan, Armen Garo, Mihran Damadyan, Karekin Pastırmacıyan and many more members of such committees as Hınçak and Taşnak, in fact, became the heroes of Armenian independence war by conducting terrorist actions against the civil society in the Ottoman State from 19th century. These so-called leaders executing a historical expectation of Armenians and striving for building the United Armenia in the east were bandits and brigands for the Ottoman State. Did these figures really have heroic aspects? How did they treat the unarmed innocent civil society? In this study, the activities of these figures, their share in the terrorist incidents and the adventure of this “heroic myth” between 1890 and 1922 will be discussed within the scope of samples among these leaders.

Key Words: Armenian History, Armenian National Heroes, Genocide Allegations, Armenian Committees.

* Dumlupınar Üniversitesi Tavşanlı Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Yüksekokulu, bulent1995@hotmail.com

1. GİRİŞ

Sosyolojik olarak bir topluluğun millet haline gelebilmesi için tarihte çeşitli aşamalardan geçmesi gerekiyor. Ermeniler için de, tarihlerinde millet olma yolunda çeşitli safhalar görülüyor. Bunlardan birincisi din unsuruydu ve kiliseler siyasi bir otoriteden yoksun Ermeniler için milletleşme yolunda bir hareket noktası olmuştur. Ermeni Kilisesi, İstanbul, Eçmiyadzın, Sis, Ahtamar ve Kudüs merkezli bir yapılanma ile bunu gerçekleştirmiş ve Ermeni tarihinin önemli bir unsuru olarak milli kimliği oluşturmuştur diyebiliriz. Özellikle Gregoryenlik gibi kendilerine özgü milli nitelikte bir mezheplerinin olması da onlarda ayrı bir milli kimlik inşa etmiş, diğer mezheplerin baskılarından ya da nüfuz altına girmekten bu sayede büyük oranda korunmuşlardır. Özellikle 17. yüzyıldan 19. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenilerin durumlarında önemli değişiklikler meydana gelmiş, yeni kiliseler inşa edilmiş, mevcut kiliseler yenilenmiştir. Ermeni Kilisesi, Hıristiyanlığı Ermeni milliyetçiliğinin oluşması yönünde kullanmış, Ermeni dili, edebiyatı ve milliyetçiliğinin doğuş ve yayılış merkezi olmuştur. Ermeni Patrikhanesi Ermenilerin milli işlerinin görüşüldüğü bir merkez haline gelmiş, dini liderler bu süreçte milli bir mahiyet olarak ihtilal hareketi ile bütünleşmişlerdir.¹

Ermeni milli tarihi yazımında ikinci unsur, dil ve yazı alanında yapılan çalışmalardır. (Karaca, 2003: 137-142) Ermeni dini lideri Mesrop bu alanda yapılan çalışmaları bir sistem haline getirmiş ve Ermeni tarihinin en önemli unsurlarından birisi olmuştur. Mesrop, aynı zamanda Ermeni tarihi içinde görülen bir ikilemi de ortaya koyar bir yaşam tarzına sahiptir, o sadece bir din adamı değil aynı zamanda bir askerdir de. (Basmacıyan, 2005)

Ermeni tarih yazımının üçüncü unsuru, Ermeni ihtilal örgütleridir. Rumlar, Sırlar, Romenler ve Bulgarlar gibi Osmanlı Devleti içinden ayrılarak bağımsız bir Ermenistan kurmak isteyen Ermeniler, bu hedeflerine ulaşmak için faaliyetlerini artırmaya ve Avrupalı devletlerin dikkatlerini Ermenilere çekmeye çalıştılar, bunu Anadolu'da çıkaracakları karışıklıklarla sağlayabileceklerini düşündüler. Bu faaliyetleri kurdukları birçok ihtilal örgütü ile ama özellikle de Hınçak (1887) ve Taşnak (1890) ihtilal örgütleri vasıtasıyla gerçekleştirdiler. Ermeni kiliselerindeki liderlerin milli kimliği kadar bu ihtilal örgütlerinin liderlerinin ve üyelerinin de Ermeni tarih yazımı içinde yerleri dikkat çekicidir.

Ermeni milli tarih yazımının son unsuru çetelerdir diyebiliriz. Aslında Osmanlı Devleti'nde Ermeni hadiselerini çıkararak ve bir bakıma ihtilal örgütlerinin kararlarını uygulayan daha önemli bir oluşum vardı: Fedailer. Ermeni komiteleriyle, özellikle Taşnak ve Hınçak cemiyetleriyle, iç içe geçmiş olan fedailer, Osmanlı Devleti ile savaşta halk edebiyatı için vazgeçilmez unsurlar olmuşlardır. Ermeni halkının belleğinde ihtilal hareketi fedailerin hareketiyle özdeşleşmiştir. İster Kafkasyalı, ister Osmanlı, ister aydın ya da papaz, ister köylü olsun fedai, “yaşamını eylemleri ve ölümüyle uyandırdığı halkına adayan” silahlı bir çetedir. Fedailiğin temeli Ermeni köy eşkıyalığına dayanıyordu. 10 ile 15 silahlıdan oluşan seyyar çetelerin ilk hedefi Ermeni köylülerini silahlandırmaktı. (Minassian, 2012: 19) Ermenilerin bugün en çok yâd ettikleri çete başları Serop, Antranik, Dro, Hamazsp v.b. isimlerdir.

Din, kilise, ihtilal örgütleri ve çeteler, Ermeni tarih yazımında hareket noktalarını ifade etmektedirler. Bu hareket noktaları bir tarihi süreç içinde bir arada yürümüş ve insanlık tarihi

¹ Ermeni Kilisesi hakkında birçok araştırma yapılmıştır, bunlardan bazılarını şu şekilde verebiliriz: (Küçük A. , 2003); (Kılıç, Osmanlı Ermenileri Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler, 2012); (Kılıç, Tarihten Günümüze İstanbul Ermeni Patrikhanesi, 2008); (Kılıç, Ermeni Din Adamlarının Arşiv Belgelerine Yansıyan Siyasi Faaliyetlerinden Bazı Örnekler, 2007, s. 1-9)

içindeki ilginç yerini almıştır. Bu ilginç konumu detayları ile görmek bugünkü iddiaların kaynaklarını da bize gösterecektir.

1. DİNİ NİTELİKTEKİ “MİLLİ KAHRAMANLAR”

Ermeniler, kralı, kraliyet ailesi, yönetimi, ordusu ve halkı ile din değiştirip Hıristiyanlığı resmi din olarak kabul eden ilk topluluğun kendileri olduğunu iddia etmektedirler. Bu iddiaya göre, Ermeniler kralları Tridat döneminde, 301 yılında Aziz Gregory sayesinde Hıristiyanlığı kabul etmiş böylece Tridat ilk Hıristiyan kral olma şerefine nail olurken, Ermeniler de Hıristiyanlığı resmi devlet dini olarak kabul eden ilk topluluk olmuştur. Bu sırada Gregory henüz bir din adamı sıfatına sahip değildi. Gregory, 302’de çocukluk dönemindeki koruyucusu ve hamisi olan Kayseri Metropolidi Leontius’un yanına gitmiş ve onun tarafından kutsanarak Ermenilerin “Katogikosu” olarak takdis edilmiştir. Kilisenin başında bulunanlara “milletin temsilcisi” anlamına gelen, dini olduğu kadar siyasi anlamda önemli rol oynayan “Katogikos” denilmiştir. (Küçük A., 2003: 45; Grousset, 2005: 120) Bizans İmparatorluğu’nun idaresinde yaşayan Ermeniler için din ve kilise böylece milli bir mahiyet almıştır. Alfabeden ve yazılı edebiyattan mahrum olmayı kilisenin mevcudiyeti ve bağımsızlığı için bir engel sayan Ermeniler, kendilerine has bir alfabenin icadını zaruri görmüşlerdir. Ermenilerin bu ihtiyaçlarının anlaşılmasıyla 406 yılında Aziz Mesrob, Katogikos Sahak’ın nezaretinde bir alfabe hazırlamıştır. Bu çalışmalarıyla Mesrob Ermeniler için milli lider olma özelliğini kazanmıştır. (Çakmakçıyan, 1965: 97-98; 102-103)

Selçuklulardan başlayarak II. Mahmut dönemine kadar Ermeniler, Anadolu’nun farklı bölgelerinde dini ve sosyal hürriyetlerini devam ettirerek sakin bir hayat yaşamışlardır. Onların dini hayatlarına ve sosyal durumlarına müdahale edilmemiş, Patrikhaneleri, kendi mahkemelerini ve hapishanelerini kurmuş, ticaret ve sanayi ile meşgul olmuşlar, askerlikten muaf olmaları sebebiyle nüfusları artmış ve zenginleşmişlerdir. 19. yüzyıl gelişmeleri, Osmanlı Devleti’ni zayıflattıkça Ermeniler için de yeni hareket tarzları ortaya çıkarmış, Ermeni Kilisesi siyasi faaliyetlerde etkin roller üstlenmiştir. Osmanlı Devleti’nde milli uyanışlar içinde kiliselerin önemli bir rolü olmuştur. Rumlarda, Romenlerde, Sırlarda ve Bulgarlarda ilk milli edebiyat ürünleri ve çalışmaları kiliseler ve dini liderler tarafından ortaya konulmuştur.² Ermenilerde de kilise aynı fonksiyonu icra ederek Ermenilerin milli duygularına hitap edip onları bağımsızlık düşüncesine ve silahlı eyleme yönlendirmiştir. Milliyetçi bir hüviyet kazanmaya başlayan Ermeni kimliğindeki bu değişimin mimarları Ermeni kilisesi ve kilise mensupları olmuştur. Faaliyetleri ve fikirleriyle milliyetçi ve ayrılıkçı bir Ermeni kimliği oluşturmaya çalışan bu kişiler arasında İstanbul Ermeni Patrikliği yapmış olan Mıgırdıç Hırmıyan, Nerses Varjebeyan, Mateos İzmirliyan ve Zaven Efendi ön saflarda yer almışlardır.

Bu kişiler arasında Mıgırdıç Hırmıyan en önde gelen şahsiyetlerden birisidir. Hayatı boyunca bağımsız bir Ermeni devletinin kurulması için çaba sarf etmiş, bu hedef doğrultusunda yetişen yeni nesillere sürekli olarak milliyetçi bir kimlik kazandırmaya çalışmıştır. Hırmıyan 1854 yılında kiliseye intisap etmiş ve 1869-1874 yılları arasında İstanbul Ermeni patrikliği yapmıştır. 1878 yılında toplanan Berlin Kongresi’ne Patrikhane tarafından gönderilen heyete başkanlık etmiştir. Hayatının tamamını bağımsız Ermenistan fikrine adayan

² İstanbul Ortodoks Patrikhanesi ve Bulgar Eksarhlığı bu konuda ön plana çıkmaktadır. Bulgar papazların milliyetçi vaazları için bkz. (Karal, 1990, s. 285)

Hrımyan 1892 yılında Eçmiyazın Katogikosu seçilmiştir. Birçok Ermeni yazara göre, “Her Ermeni’nin iki babası vardır, biri kendi babası diğeri Hrımyan Hayrik”. Bu ifadeler Hrımyan’ın Ermeniler için ne derece önemli bir tarihi şahsiyet olduğunu göstermesi açısından önemlidir. (Yavuz, 2007: 258-289) Ermeniler için Hrımyan’ın bu kadar önemli bir şahsiyet olmasının temelinde ve onu diğerk patriklerden ayırmalarında belirleyici bir unsur vardır: İhtilal ve bağımsızlık vaazları.

İstanbul Ermeni Patriği Nerses Varjabedian, Mıgırdıç Hrımyan ve Horen Narbey 1878 Berlin Konferansında Ermeni milletinin isteklerini dile getirmişlerdi. Siyasi bir otoritenin boşluğu böylece kilise tarafından doldurulmuştur. Hrımyan, Berlin’den İstanbul’a eli boş bir şekilde dönünce öfkesini haykırdığı bir vaaz verdi: “Diplomatlar bir tas yemeği masaya koydular. Diğerkleri birer kılıçla gelmişti. Bu özgürlük kâsesinden kendi paylarını demir kepeçler ile aldılar. Ancak Ermeniler bir kaşık isteğiyle geldikleri için bu yemekten paylarını alamadılar. Ermeni halkı, elbette kılıcın neler yapabilmiş olduğunu ve neler yapabileceğini çok iyi biliyorsunuz ve böylece baba toprağına, akraba ve dostlarınıza döndüğünüzde silahlanın, silahlanın ve yine silahlanın. Ey insanlar özgürlük umutlarınızı kendinize bağlayın, kendi aklınızı ve yumruğunuzu kullanın. İnsan kendi kurtuluşu için kendisi çalışır”. Bu öfke yayınladığı yazılarda da görülüyordu. Hrımyan bir yazısında Van Ermenilerine şöyle hitap ediyordu. “...bu doğanın kanunu, eğer koyun gibi olursanız savaşmak için bir boğanın boynuzlarına sahip değilseniz, silahlanmamışsanız sürekli boğazlanırsınız. Arzu ettiğiniz, hayalini kurduğunuz özgürlüğü kan akıtmadan kazanacağınızı mı düşünüyorsunuz?”. Bu tahriklerden sonra Van’da halk arasında bir hareketlilik aşılamıştı. Hrımyan’ın Berlin Kongresi’nin ardından verdiği diğerk bir ilginç demeci ise şu şekildeydi: “Kongrenin toplandığı sarayın kapısında şunlar yazılıydı. Hak güçlülerindir, siyasetin menfaati yok, hak kılıcın ucunda, Ermeniler bu demiri sevin kurtuluşunuz ancak ondadır” Hrımyan’ın sarf ettiği bu sözlerinde Ermenileri silahlı mücadeleye sevk ettiği ortadadır. (Yavuz, 2007: 259) Hrımyan’ın bu hareket tarzını seçmesi kısa süre içerisinde meyvelerini vermeye başladı. Van Ermeni gizli örgütlerinin bir merkezi haline geldi. Bunların hareket tarzları, Ermenilerin soykırım olarak niteledikleri olayların başlangıcı oldu.

Hrımyan’ın başlattığı bu hareketin son halkası Patrik Zaven Efendi olarak görülmektedir. Siirtli olan Zaven Efendi 1867 yılında Bağdat’ta doğmuştur. Erzurum, Van ve Diyarbakır murahhaslıklarında bulunmuş, 1910 yılında Episkopos unvanını almıştır. Zaven Efendi Osmanlı Ermeniliğinin son patriğidir. Taşnak Cemiyeti’nin II. Meşrutiyet döneminin özgür ortamından faydalanarak giriştiği teşkilatlanmada önemli roller üstlenmiştir. Etkin bir netice elde edemediği için görevinden alınan Patrik Arşaruni’nin yerine bu göreve Diyarbakır Murahhaslığı görevinde bulunan Zaven Efendi getirilmiştir. Zaven Efendi Diyarbakır’dan Bitlis, Muş, Erzurum, Trabzon yolu ile 20 Kasım 1913’de İstanbul’a varacak ve bütün geçtiği kentlerde hükümet memurları ve askeri komutanlarca parlak bir biçimde karşılanacaktır. Buna rağmen Bitlis’te kendisine gerekli saygıyı göstermediği gerekçesiyle Bitlis Valisi Mazhar Bey’in buradan alınması için yoğun bir faaliyette bulunacaktır. Mazhar Bey Ermenilerin örgütlenmelerine göz yummamaktadır. Bu sebeple Zaven Efendi’nin hışmına uğramıştır (Tercüman-ı Hakikat, 22 Mart 1330/4 Nisan 1914) 1913-1916 yıllarında patriklik görevinde bulunan ve savaş sırasında sınır dışı edilen Zaven Efendi (Pamukçıyan, 2003: 210) Milli Mücadele yıllarında bu görevine dönerek İstanbul’un puslu atmosferinde Türk avına girişmiştir. Mustafa Kemal Paşa’nın Nutuk’unda da sık sık kendisinden bölücü faaliyetleri ile bahsedilen Zaven Efendi daha Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce Osmanlı idarecileri üzerinde baskı kurmaya başlamış ve İngiltere, Rusya ve Fransa’nın reform konusunda

Osmanlı Devleti dışında hareket etmelerini sağlamıştır. (Yıldırım, 2009: 5-40). Mondros Mütarekesi'nden sonra 6 Aralık 1918 tarihinde İstanbul'a dönen Ermeni Patriği Zaven Efendi, bağımsız bir Ermenistan kurulması için bir teşkilât kurmuş, silâh, mermi ve para yardımlarını toplayarak maddî yönden noksanlarını tamamlamaya çalışmış ve Rum Patrikhanesi'nden de geniş ölçüde destek almıştır. Bogos Nubar Paşa Türkiye Ermenilerinin temsilcisi sıfatı ile 30 Kasım 1918 tarihinde İtilâf Devletleri'ne başvurarak, bağımsız bir Ermenistan'ın kurulmasını ve bu bağımsızlığın İtilâf Devletleri ile Cemiyet-i Akvam'ın himayesi altına konulmasını istemiştir. Diğer taraftan, aynı meselenin gerçekleşmesi hususunda çalışmalarda bulunmak üzere Patrik Zaven Efendi de, 12 Şubat 1919 tarihinde İstanbul'dan Paris'e ve oradan da Londra'ya hareket etmiştir. Bogos Nubar Paşa ile de görüşerek onu bazı hususlarda aydınlatan Zaven Efendi, bir taraftan da Lord Cecil, Lord Curzon ve yardımcısı Lord Harding ile görüşmüş, Fransız Chambon ve Yunan Başbakanı Venizelos ile müzakerelerde bulunmuştur. Ermenilerin minnettarlığını arz etmek üzere İngiltere Kralı V. George'u da ziyaret etmiştir. Londra'dan Paris'e dönüşünde ise Fransa Cumhurbaşkanı ve Başbakanı ile görüşen Zaven Efendi, bu seyahatten çok umutlu dönmüştür. (Sarıhan, 1993, s. 136-137)

Zaven Efendi'yi Ermeniler açısından milli bir karakter haline getiren eylemleri, İttihat ve Terakki Fırkası'na karşı 1913-1916 yıllarında verdiği mücadele ve baskı, Milli Mücadele döneminde Mustafa Kemal Paşa ve hareketine karşı verdiği mücadele ve baskıdır. O bu hareketlerinde bağımsız ve güçlü bir Ermenistan'ın kurulması için çalışmış, Ermenilerin başına gelen, büyük devletlerin arasında yok olmama savaşını körüklemiştir. 1919 yılında İstanbul'da hazırlayarak, İngilizlere adeta adres gösterircesine yazdığı "Exterminators-Yok Ediciler" kitabı ile Türklere olan düşmanlığını göstermiştir. (Çetinoğlu, 2011: 2-5) Ermeni milli tarih yazımı içinde yerini alan Zaven Efendi bu statüsünü Türklere karşı gösterdiği düşmanlık sayesinde elde etmiştir. Zaven Efendi ile birlikte bu sırada Paris'te çalışan Bogos Nubar da Ermenilerin uluslararası alanda propagandasını yürüten ve Ermeni Milli Yardım Cemiyetinin kurucusu olarak para toplayıp Ermeni lobiciliğinin kurucusu olan isimlerden birisidir. Bogos Nubar uluslararası konferanslarda Ermenileri temsil eden milli bir lider konumuna gelmiştir. Bogos Nubar'ın gayesi Doğu Anadolu'da üç deniz arasında Büyük Ermenistan'ı kurmaktır.³ Büyük bir devletin himayesinde bunun gerçekleşebileceğine inanan Bogos Nubar Paşa, Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermenilerin İngiltere, Fransa ve Rusya ordusu içinde gönüllü olarak savaşmaları için yoğun gayret göstermiş, Ermenilerin sevk ve iskânının zeminini hazırlamıştır.

Ermeni dini liderlerinden bugün Ermeniler tarafından en çok bahsedilen ve övgü ile söz edilenler bu örneklerde de görüldüğü üzere Osmanlı Devleti'ne ve sivil Müslümanlara karşı en aşırı derecede şiddet yanlısı olanlardır. 19. yüzyılda Ermenilerin refahı için barış ve huzur isteyenler, hem o gün hem de bugün ihtilalci ve milliyetçi Ermeniler tarafından pekiyi yâd edilmezler ve ihanetle suçlanırlar. Bunun ilk örneğini 27 Temmuz 1890 tarihinde İstanbul Kumkapı'da Ermeni komitecilerinin Patrik Horen Aşıkyan'a karşı gerçekleştirdikleri eylemler

³ Ermeni milli liderlerinden sayılan Bogos Nubar'ın Birinci Dünya Savaşı sırasında da çok aktif çalıştığı bilinmektedir. Dâhiliye Nezâreti Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyyeti 27 Mart 1918'de Irak Ordusu Kumandanı Halil Paşa'ya ve Musul Vilâyetine gönderdiği şifrede, "Bogos Nubar Paşa'nın riyâseti altındaki Ermeni Komitesi tarafından Ermeni ahâliyi mukâvemeteye teşvîk ve teşcî' eylemek üzere sâbık Adana piskoposu Moşeg Efendi refâkatinde Zeytun murahhasası Vağarşak ile Rus mîralâylarından Zangalyan'ın El-Cezîre'ye gönderildikleri ve bunlar Ermenilerle meskûn olub Rusların taht-ı işgâlinde bulunan vilâyât-ı Osmniyyeye gidecekleri ve muvâffak olabildikleri takdirde işgâl altında bulunmayan arâzî-i Osmaniyyeye de geçecekleri mevksûken istihbâr kılınmıştır. takayyudât-ı ciddiye icrâsı." ikazında bulunuyordu. (BOA. DH. ŞFR, 85/256). Başbakanlık Osmanlı Arşivinde Bogos Nubar ile ilgili olarak oldukça fazla kayıt vardır. 1913 yılındaki faaliyetleri ile ilgili olarak HR SYS. 2817-1, 110 nolu belgede önemli bilgiler mevcuttur.

oluşturur. Bu eylemler sonunda Ermeni olaylarına karşı sessiz kalmakla suçlanan Aşıkyan makamından indirilmek istenmiş çıkan olaylarda İstanbul adeta kan gölüne dönmüştür. (Şaşmaz, 2004: 114) Bu eylemleri gerçekleştirenlerin Hınçak Cemiyeti mensupları olduğu kısa süre sonra anlaşılmıştır.

2. CEMİYET KURUCULARI “MİLLİ KAHRAMANLAR”

Ermeni milli tarih yazımı içinde “kahramanlık miti”nin inşasında komitelerin önemli bir yeri vardır. 19. yüzyılda, Ermeni bağımsızlık hareketlerinin siyasallaşması döneminde birçok gizli, açık cemiyet kurulmakla beraber bunlardan ikisi ön plana çıkmıştır: Hınçak ve Taşnaksutyun. Bu cemiyetlerin kurucuları da Ermeniler arasında ayrı bir yere sahiptir ve çok sık anılırlar. Onları bu kadar ön plan çıkaran özellikleri ve “kahramanlık” yönleri ilgi çekicidir.

Kendisinden önce birçok Ermeni örgütü kurulmuş olmasına rağmen Ermeni gizli örgütlerinin en meşhurlarından birisi Hınçak Cemiyeti’dir. Hınçak Cemiyeti, Avedis Nazarbegyan, Vardanyan, Georg Gharedjhan, Rupen Han Azad, Chistopher Ohan Gabriel ve Levon Stepien’in çalışmalarıyla 1887 Ağustosunda Cenevre’de kurulmuştur. Hınçak Ermenice “çan sesi” anlamına gelmektedir ve Ermenileri uyandırarak ihtilale sevk etmeyi ifade etmektedir. Kurucuları ve kuramları Marksist’tir, Marksizm cemiyet programının da temelini oluşturmuştur. Hınçak Cemiyeti, kurulduğu sırada yaşanan gelişmelerden dolayı Osmanlı Devleti’nde kendisine daha rahat bir zemin bulmuştur. Zira Sultan Abdülhamid’e karşı muhalefet gittikçe güçlenmekte ve yer altına inmektedir. Çeşitli engellere rağmen Hınçaklar fikirlerini Osmanlı Devleti’nde savunabilmiş ve örgütlenebilmişlerdir. Cemiyet, sosyalist niteliğini hep ön planda tutmaya çalışmıştır. Ancak ülke içinde sosyalist fikirlerinden ziyade Ermenilerin davasını savunan milliyetçi bir parti kimliği ile öne çıkmıştır. Osmanlı Ermenileri de cemiyetin sosyalistliği ile değil milliyetçiliği ile ilgilenmiştir.

1890’da Tiflisli Şimavon, Trabzonlu Rus Rupen Han Azad, Batum’dan H. Megavoryan ve İran’dan S. Danielyan’ın iki ay süren çalışmaları sonucu cemiyetin İstanbul merkezi oluşturulmuştu. Hınçaklar birkaç ay içerisinde İstanbul bölgesinde 700 üye kazanmışlardı. Cemiyetin Osmanlı toprakları dışındaki en önemli iki merkezi Atina ve Tiflis’ti. Cemiyetin programında propagandacıların görevi şu şekilde belirlenmişti:

“Başlıca her bir sınıf cemaat ve ahali arasında ihtilal düşüncelerini alevlendirerek her tarafa neşretmek ve yaymak, milli istiklal ile geniş ve halk için bir siyasi hürriyete olan ihtiyaçlarını kendilerine anlatmak ve sosyalist inkılâpları ve ıslahatı icra ve bunların uygulama yollarını açıklamak. İhtilalin esas sebeplerini ve Ermenilerin durumuna göre ihtilal ve isyanda ne türlü davranabileceğini öğretmek. İhtilalden sonra ortaya çıkacak durumu önceden haber vermek ve bunları yukarıda beyan olunduğu gibi kendilerine layıkıyla izah etmektir. Ayrıca Ermenilerin sönmüş ruhunu tekrar canlandırarak düşman aleyhine teşvik etmek ve her yerde meydana gelen mezalimden faydalanarak hükümete karşı tahrik eylemek ve kötü davranışlar ortaya çıktığında cemaatin müdafaasında bulunmak ve Ermenileri ayağa kaldırmak, her fırsattan istifade ile hükümetten ıslahat talebinde bulunmak, vergi vermemek, hükümet aleyhinde diğer türlü gösterilerde bulunmak.” (Karsandık, 2009: 467-469)

Hınçak Cemiyeti’nin fikir babalarından ve en meşhurlarından Ermeni radikalizminin kurucusu sayılan Mıgırdiç Portugalyan 1878’de Van’da bir Ermeni Okulu kurmuştur. 1885’te Fransa’ya gitmiş, sosyalist çizgideki Armenia dergisini çıkarmıştır. Bu dergide yazılar yazan

Avedis Nazarbekyan kısa süre sonra Portugalyan'ı ilkesizlikle suçlayarak ondan ayrılmış ve Marksist olmuştur. Hınçak Cemiyeti liderlerinin parasal nedenlerle birbirini suçladığı ve suikastlarla tehdit ettiği dönemde Hınçak'ı tek elden yönetme gayreti ortaya çıkmış ve bu eylem başarısız olarak cemiyet parçalamıştır. Bu sırada muhalefette öne çıkan isim Rupen Han Azad olmuştur. Cenevre Üniversitesi'nde okurken Hınçak Partisi kurucuları arasında yer alan Rupen, 1889'da İstanbul'a gelerek Hınçak örgütünü kurmuştu. Zeytun ayaklanmasının örgütleyicileri arasında yer almış, 1895'te tutuklanarak 1901'e kadar hapis yatmıştı. Bu sırada örgütün önde gelen isimlerinden olacak olan Arpiar Arpiaryan da 1889'da Hınçak örgütüne katılmıştır. 1890 Kumkapı olaylarının örgütleyicileri arasında olduğu için tutuklanmıştır. 1896'da yurt dışına kaçarak Londra'ya yerleşmiştir. Hınçak Cemiyeti içindeki bölünmede daha liberal görüşleri savunan kanadın lideri olmuştur. 1908'de parti içindeki hizip mücadeleleri çerçevesinde bir suikast sonucu öldürülmüştür. (Dasnabedian, 1989: 158) Hınçakların bu bölünmelerinde ve yok oluşlarında Nazarbekyan ve Arpiaryan arasında tehditlerle Ermenilerden toplanan paraların hesabının verilememesi dikkat çekicidir. Bu paraların şahsi hesaplar için kullanıldığı ve Hınçakların Ermenileri soyduğu anlaşılıyordu. Londra'daki Hınçak Komitesi Merkez azaları arasında yer alan Mihran Damadyan da, Hınçak Komitesi'nin içinde başlayan karışıklıkların halledilmesi için Andon Roştini ile aktif bir rol almıştır. Hınçaklar için bu sırada en önemli problem, İstanbul ve diğer şubeler tarafından halktan zorla toplanan paraların akıbetinin tespiti idi. Bu sebeple Hınçak Cemiyeti'nin Londra merkezi tarafından yapılan bir araştırma sonunda İstanbul Hınçak idaresinde bulunan Arpiaryan, Hınçak cemiyetinden atılmıştı. (Hüseyin Nazım Paşa II, 1998: 415; Küçük C., 1986: 107-108) Ermenilerin geleceği ile ilgileneceğini ve güya onları Osmanlı idaresinden kurtaracağını vaad eden sözde Ermeni milli kahramanları bir taraftan Ermenileri soyarken bir taraftan da onları içinden çıkılması zor bir maceraya çekiyorlar, kanlı eylemler gerçekleştirmek için uğraşıyorlardı.

Kabul edilen program doğrultusunda hazırlanan Hınçak Cemiyeti, doğuda ilk Ermeni olaylarını başlatacak, tahrik ve terör yöntemiyle Türklerle Ermeniler arasında olaylar çıkaracaktır. 20 Haziran 1890'da Avrupa kamuoyunun ilgisini çeken Erzurum Olayı ve diğerleri bu yöntemlerle gerçekleştirilmiştir. Bu bölgesel olaylar dışında Hınçak Cemiyeti'nin ilk bağımsız eylemi 1890 yılındaki Kumkapı gösterisidir. Bu sırada gelişme gösteren Ermeni komitecilik faaliyetleri edebiyatla da desteklenmiş, şiirler ve halk hikâyeleri ile bu olaylarda yer alan komiteciler efsaneleştirilmiştir. Efsaneleştirilen iki isim: Hamparsum Boyacıyan ve Mihran Damadyan'dır. Bu iki isim Ermeniler için "milli kahramanlar"dandır. Devrimci Ermeni "milli kahramanlar"ından olan Hamparsum Boyacıyan Anadolu'da başlayan ilk Ermeni ayaklanmalarının hemen hemen hepsinde ismi geçen birisidir. Ancak eylemleri hiç de kahramanlığa yakışır hareketler değildir. Çünkü Hınçaklar hükümete karşı gösteriler düzenleyecek, vergi ödemeyi halka reddettirecek, Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenileri terörizme sevk edecekti, büyük ölümler yaşanacak böylece büyük devletlerin dikkatini çekmek için kan akıtılacaktı. (Nalbandian, 1967: 108-109).

1863 yılında İstanbul'da doğan Mihran Damadyan'ın⁴ ilk yazılarının ve şiirlerinin yayınlandığı tarihlerde Osmanlı Devleti'ndeki Ermeniler de kendi kaderlerini Berlin Anlaşması'nda tayin etmeye gayret ediyorlar, özellikle Katagikos Hırmıyan'ın Osmanlı Ermenilerini silahlı mücadeleye davet eden düşünceleri yayılmaya başlıyordu. Mihran, 1883'e kadar İstanbul'da öğretmenlik yaptı, bu arada kısa süreliğine, Kilikya'da Ermeniler için açılan

⁴ Mihran Damadyan'ın hayatı ve faaliyetleri hakkında bakınız: (Selvi, Bir Ermeni Komitecinin İtirafı: Mihran Damadyan, 2007)

okullarda da aynı görevi yerine getirdi, bu okullar, kurucuları Mıgırdıç Portugalyan ve Arpiar Arpiarian olan Birleşik Ermeni Cemiyeti tarafından açılmıştı. (Gürün, 1984: 129).

Hınçak Cemiyeti'nin İstanbul şubesinin kurucuları arasında, Muş'ta öğretmenlik yapmış, Anadolu'daki Ermenilerin durumunu görmüş olan Mihran da vardı. Mihran bu tarihlerde sadece İstanbul'da kalmıyor, sık sık seyahatler yapıyor, özellikle öğretmenliği sırasında kurduğu çetelerle ilişkilerini devam ettiriyordu. Eylül 1889'da Fedai Sasunlu Kevork Çavuş Halep'e gitmiş, burada Mihran Damadyan ve Hamparsum Boyacıyan gibi ihtilâlcilerle bağlantıya geçmiş, para ve silah yardımı alıp Sasun'a dönmüştü. (Shemmassian, 2001: 185) Bölgenin en önemli meşhur çetecilerinden olan Kevork'un Mihran ile ilişki içerisinde olması, Hınçak Cemiyetinin Doğu Anadolu bölgesindeki çetelerle bağlantıya geçmesini göstermesi açısından önemlidir. (BOA. Y. A. HUS, 279/54)

Kumkapı olayından önce İstanbul'a gelen ve üzerinde Erivan Katagikosu Hırmıyan'ın tavsiyenamesini bulunduran Londra'da Daily News Gazetesi muhabiri Fitzgerald, Mihran ile görüşerek ona yeni hareket tarzını açıklamıştı. Aslında İstanbul'da meydan gelecek olan olayların mantığını da göstermesi açısından Fitzgerald'ın tavsiyeleri çok önemliydi. Zira İngiltere Başbakanı Gladstone'un doğudaki danışmanı olan Fitzgerald, İngilizlerin de planlarını bu tavsiyelerinde anlatıyordu. İngilizler Osmanlı Devleti'ne karşı bütün doğu komitelerinin birleşmesi tavsiyesinde bulunmuşlardı. Bu tavsiyelere uyduğu anlaşılan Mihran bu sırada, Doğu Anadolu'da birlikte hareket edeceği ve Sasun olaylarını başlatacağı Hamparsum Boyacıyan ile tanıştı. Birlikte fikir alış-verişinde bulundular, İstanbul'da ikamet eden Doğu Anadolu'dan gelen genç ihtilâlciler bunlara katıldılar. Bu sayede doğu bölgeleri ile daha rahat irtibat sağlayabildiler. 1889'da Mihran ve arkadaşları, Murad lakaplı Hamparsum Boyacıyan'ın ısrarı üzerine yeni kurulan Hınçak Partisinin yerel koluna üye olmaya karar verdiler. (Selvi, 2007: 75)

Rusya'dan gelen cemiyet görevlileri, İstanbul'dan kendilerine yandaş bulmak zorunda idiler. Mihran ve Murad onların bu ihtiyaçlarını karşılayacak nitelikteydiler. Rus tebaası Ermeniler bu olaya bulaşmadan, eylemleri Osmanlı Ermenilerine yaptıracaklardı. Nihayet Kumkapı gösterisini bu yapılanma sonunda başlattılar. Kumkapı Olayları böylece hem İngilizlerin hem de Rusların istediği bir hareketti ve Ermeni "milli kahramanları" masum halkı harekete geçirerek onların isteklerini yerine getireceklerdi. Mihran ve arkadaşlarının organize ettiği Kumkapı gösterisinin gayesi, güya horlanan Ermenileri uyandırmak ve Ermenilerin sefaletini Babiâli'ye ve Avrupa'ya duyurmaktı. Oysa olayları Rusların ve İngilizlerin organize ettiği açıkça görülüyordu. Gösteri, Kumkapı'daki Ermeni Kilisesi'nde başladı. O gün Patrik Horen Aşıkyan, Haç yortusu için toplanmış büyük bir topluluğa hitap ediyordu. Parti üyelerinden Harutyun Cangülyan, kilisede Ermeni ıslahatını savunan, Padişaha muhatap bir Hınçak protestosunu okudu. Bilahare Patrikhaneye giderek oradaki Türk armasını parçaladı. Ermeni Patriğinin protesto etmesine rağmen, Mihran ve arkadaşları Patriği birlikte Padişaha gitmeye mecbur ettiler. Bu hareket bir ölçüde iki taraflı olup hem Babiâli'ye, hem de Patriğin kendisine karşı olacaktı. Zira Hınçak Partisi, Patrik Aşıkyan'ın Ermeni milletinin menfaatlerini korumadığı görüşünde idi. Gösteri kararını veren Hınçak Partisinin İstanbul Komitesi, Mihran dışındakilerin Rus vatandaşı oldukları için nümayişe karışmamalarına karar vermişti. Nümayişi Cangülyan ile Murad ve Damadyan idare etmişlerdi. İstenen başarı elde edilemeyince Cangülyan başta olmak üzere Hınçakların elebaşları yakalanıp mahkemeye sevk edildiler. 20 Ağustos'ta Cangülyan idama, diğerleri çeşitli cezalara çarptırıldı. Sultan Abdülhamid idam cezasını müebbet hapse çevirdi. Mihran ve arkadaşları bu karışıklıklar sırasında Yunanistan'a kaçmayı başardılar. Hınçaklar, Kumkapı

gösterisinin her şeye rağmen Avrupa'nın dikkatini Ermenilerin Osmanlı Devleti'ndeki durumuna çektiğine inanıyorlardı. Hınçak Gazetesi 7 Eylül 1890 tarihli nüshasında, "Ermeniler nihai gayelerine aykırı düşecek Avrupa'nın bütün tekliflerini reddedeceklerdir ve bu dava için kanlarının son damlasına kadar mücadeleye hazırdırlar." diye yazıyordu. Ancak ihtilal için ne kadar kan dökülmesi gerekliydi ve dava için ölecek olanlar kimdi, sadece bir kaç Hınçak ihtilalcisi mi, yoksa taşrada yaşayan sayısız Ermeni mi?. (Gürün, 1984: 142-143). Masum olan ve hayatından memnun yaşayan Anadolu Ermenileri bir avuç maceraperest, büyük devletlerin teşviki ile ortaya çıkan oyununda kullanılacaklardı. Halkın teşviki için Ermeni edebiyatı da bu sırada güçlenerek bu komiteciler etrafında kahramanlar inşa edecekti.

Komite, 1892 yılında da Osmanlı ülkesinin çeşitli bölgelerinde olaylar çıkarmaya devam etti. Bu olaylar küçük çapta olduğu için mahallinde bastırılıyordu. Sultan Abdülhamid, Batılı devletlerin olayları istismar etmelerine fırsat vermemek için 1891 yılı başında, Ermeniler için bir genel af ilan etti, tutuklu Ermeniler serbest bırakıldı, buna rağmen komitecilerin faaliyeti durmadı. Mihran ve Hamparsum Boyacıyan idaresindeki Ermeni çeteleri 1893 Haziran'ında Muş'a giderek faaliyetlere başladılar, Hayanlı Aşireti'nden bir kişiyi öldürdüler, bunun üzerine Behranlı ve Hayanlı aşiretleri intikam almak üzere Taluri'ye saldırdılar. Her iki taraftan da bir kaç kişi öldü. Ermeniler daha iyi organize olduğu için aşiretler daha büyük zayıat vererek çekiliyordu. Yine bu sıralarda Merzifon, Kayseri ve Yozgat merkezli Ermeni olayları da başlıyordu. Merzifon, Kayseri ve Yozgat Ermeni olaylarını tertip eden de yine Hınçak Cemiyeti'nin Atina şubesi idi. İç Anadolu'daki eylemleri de planlayan Boyacıyan'ın kardeşi Jrayr idi. (Uras, 1974: 267)

Mihran'ın ve Boyacıyan'ın takip ettiği gaye, Ermenileri bölge aşiretlerine saldırtmak ve ordunun müdahalesini temin ederek, Ermeniler katlediliyor diye Avrupa'yı ayağa kaldırmaktı. İlk Sasun isyanı Mihran Damadyan, Kevorg Çavuş, Sehenik Grgo, Hrair-Dzoghk ve Hamparsum Boyacıyan liderliğindeki Hınçak Partisi üyeleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Sasun olaylarının bu ilk devresinde, 1893 Haziran'ında Mihran da Osmanlı askerleri tarafından yakalandı. Onun yerine lider olarak Hrair Dzoghk geçti. Damadyan İstanbul'da bütün çalışmalarını Osmanlı yetkililerine itiraf ederek hayatını kurtardı. 1894 yılı yazı boyunca Sasun'da meydana gelen olayları incelemek üzere kurulan ve raporunu hazırlayan Osmanlı komisyonu da olayların Mihran ve Hamparsum gibi Ermeni propagandacılarının çalışmaları sonunda başladığını açıklamıştı. (Şimşir, 1990: 100)

Mihran'dan sonra Hamparsum Boyacıyan da, 1894 yılı Temmuzunda Muş Sancağı sınırları içinde yakalandı. Bitlis'te yapılan mahkemesinde, silahlı ihtilal yapmak ve adam öldürmekten suçlu bulunarak Osmanlı yasalarına göre idam cezası aldı. (Hüseyin Nazım Paşa I, 1998: 5) Ancak Boyacıyan'ın idam cezası infaz edilmedi. Çünkü mahkeme devam ederken Bitlis ve Erzurum'daki İngiliz konsolosları gelişmeleri İstanbul'daki büyükelçilerine bildirmişler, bu idamın önüne geçilmesi için çalışmışlar ve gelişmeleri anında Avrupa kamuoyuna iletmişlerdi. Siyasi ilişkiler ve diplomasi kuralları çalıştırılarak İngiltere'nin baskıları sonucu Boyacıyan'ın idam cezası ertelenmiş, cezaevine gönderilmiştir. Hamparsum Boyacıyan, tutuklu bulunduğu cezaevinde Hınçak Komitesi ile gizlice haberleşerek 1906 yılında firar etmiştir. Avrupa'da "Ermeni Özgürlük Kahramanı" gibi tanıtılan Boyacıyan, 1908 yılında ilan edilen II. Meşrutiyet'ten sonra Osmanlı Hükümeti'nin ilan ettiği af ilanı kapsamında İstanbul'a gelerek Adana'dan mebus seçilmiştir. Osmanlı Devleti'nin 24 Nisan 1915 tarihinde Hınçak ve Taşnak Komitesi şubelerinde silah ve belge aranması, reislerinin tutuklanması yönünde aldığı karar gereği Boyacıyan da tutuklanmış, Ankara'daki Ayaş Cezaevi'ne gönderilmiştir. 24 Ağustos 1915'te 12 arkadaşıyla birlikte idam edilmiştir.

(Yurtsever, 2014: 1-15) Propaganda ortamında Ermeni davasının önde gelen “efsanevi bir kahramanı” olarak tanıtılan Boyacıyan’ın kanlı eylemleri hakkında Osmanlı Arşivi Belgeleri birçok örnekler vermektedir. Burada dikkat çeken nokta, komitecilerin birbirlerine ve Ermeni halkına dahi acımasızca davranmaları ve onları öldürmekten çekinmemeleridir. Kendi mensuplarına karşı bu kadar acımasız davranan Hınçaklar Müslümanlara karşı her türlü kötülüğü yaparak Osmanlı toplum düzenini bozmuşlar, “kahramanlık miti” etrafında hareketlerine uluslararası alanda meşruluk kazandırmaya çalışmışlardır. Avrupa kamuoyunun bu yaklaşıma hazır olduğunu ifade etmekte yarar vardır.

Sözde birçok Ermeni milli kahramanı çıkaran Hınçak Cemiyeti bu kadar kanlı eylemlere sebep olurken onu yetersizlikle suçlayan başka bir gizli cemiyet daha doğdu; bu Ermeni İhtilal örgütlerinin en önemlisi, Taşnaksutyun Cemiyeti’dir. 1890 yılında Tiflis’te kurulan Taşnaksutyun kendisine metot olarak terörü seçmişti. “Bir düzine silah sevk edecek çete, bir düzine programdan daha etkilidir” şeklinde düşünen Taşnak Komitesinin kuruluşundan üç yıl sonrasına kadar belirli bir programı olmamıştır. Komitenin ilk amacı, merkezi Van’da bulunan Ermenegânlar Cemiyeti ve Hınçak Cemiyeti’ni birleştirmek, Rusya’dan Türkiye’ye geçen çetelere yardım etmek, savunma teşkilatı kurmak, taraftar toplayarak isyan, ihtilal çıkarmak ve “Ermenistan’ın” bağımsızlığını sağlamak, Ermenileri silahlandırmaktır. Taşnak Cemiyeti parolası şu şekilde oluşturulmuştu: “Türk’ü, Kürt’ü, sözünden dönenleri, hafiye ve hainleri her yerde ve her türlü şartlar altında vur, öldür, intikam al”. (Hocaoğlu, 1976: 163-164).

Taşnaklar, 1892 yılında yaptıkları ilk kongrelerinde, amaçlarını şöyle tespit etmişlerdi: Çeteler kurmak ve bunları örgütlemek, Ermenileri silahlandırmak için her yola başvurmak, resmi görevlilere karşı terör uygulamak, insan ve silah sevki için ulaşım şebekeleri kurmak, hükümete ait binaları basmak ve tahrip etmek, aşiretleri de taraflarına alarak isyan çıkarmak ve böylece büyük devletlerin müdahalesini sağlayarak, bağımsız Ermenistan’ın yolunu açmak. (İlter, 1995: s. 24-28)

Taşnaksutyun Cemiyeti’nin lider kadrosunu ve bunlardan milli kahramanlık statüsünde anılan isimleri şöyle verebiliriz: Krisdapor Mikaelyan, Stepan Zoryan, Karekin Pastırmacıyan (Armen Garo), Antranik Ozanyan ve Drastamat Kanayan (Dro)’dur. Bu liderler Osmanlı Devleti içinde 1892-1920 yıllarında birçok kanlı eylem gerçekleştirdiler. Bugün Ermenistan Cumhuriyeti’nde varlığını sürdüren Taşnaksutyun Partisi de düşüncelerine ve eylemlerine aynı çizgide devam etmektedir. Cemiyetin kurucularından olan Stepan Zoryan, Krisdapor Mikaelyan ve Simon Zavaryan teorik buldukları Hınçaklara karşı gizli örgüt pratiğini savundular. Rus Ermenisi bu Ermeniler burada kanunsuz işlere bulaştıklarından Avrupa’ya kaçmışlar ve Osmanlı Devleti’ndeki Ermenilerin kaderleri ile ilgilenmeye başlamışlardı. 1900’lerin başında Makedonya’daki Bulgar ve Sırp komitecilere katılarak devrimci bir nitelik almışlardı. Jöntürklerle beraber Sultan Abdülhamid’e karşı birlik içinde hareket etme kararı vermişlerdir. (Avagyan vd., 2005: 28-30) Taşnaklar kanun-ı esasi çerçevesindeki bu birlikteliğe rağmen teşkilatlarını genişleterek ihtilal ve “doğuda bağımsız Ermenistan” fikrinden vazgeçmemişlerdir.

Taşnak üyelerinden olup Ermeniler için milli kahraman niteliğinde birçok isim vardır. Bunlardan birisi de Erzurumlu Karekin Pastırmacıyan’dır. Osmanlı Devleti’ne sadık bir ailenin çocuğu olan Karekin, tahsil için gittiği Avrupa’da Taşnak Cemiyetine katılmış, 1895’te tarım uzmanı! bir komiteci olarak Erzurum’a dönmüştür. 1896’da İstanbul’da Osmanlı Bankası baskını düzenlemiş (Tuygan, 2009: 90), yüzlerce masum insanın hayatını

kaybettiği bu organize olayda İstanbul'un birçok mahallesinde Türklerle Ermeniler arasında çatışmalar yaşanmıştır. Bankada kuşatılmış olan on sekiz komiteci ve liderleri Pastırmacıyan Rusya'nın araya girmesiyle affedilerek sahildeki Fransız gemisi ile Marsilya'ya götürülmüşlerdir. 1908'de Meşrutiyetin ilanından sonra çıkarılan aftan yararlanarak İttihat ve Terakki listesinden Erzurum Mebusu seçilen Karekin Pastırmacıyan savaş ihtimalinin belirmesi üzerine Alman karşıtı ve Rus yanlısı bir politikayı savunmuştur. Savaş çıkınca Rusya'ya iltica ederek gönüllü Ermeni birlikleri başında Van şehrinin kuşatılmasında ve Ruslar tarafından işgalinde önemli görevler üstlenmiştir. Rus ordusunda kurulan dört Ermeni gönüllü alayından birinin komutanlığını yaparak Osmanlı ordusuna karşı Eleşkirt ve Tutak cephelerinde savaşmıştır. 1915'te Van Ermenilerini Osmanlı Devleti'ne karşı örgütlemiş, şehrin Rus ordusu tarafından ele geçirilmesini kolaylaştırmıştır. Ermeni gönüllüler Doğu Anadolu bölgesinin Türkler tarafından boşaltılmasını ve bu bölgeye Ermenilerin yerleştirilmesini hedeflediğinden bölgedeki Müslümanlara karşı baskı ve zulüm uygulanmıştır. Rus devriminden sonra bağımsızlığını ilan eden Ermenistan'ın özel elçisi olarak ABD'ye giden Pastırmacıyan, Sovyet idaresinin kurulmasından sonra Cenevre'ye geçerek burada ölmüştür. Bir ihtilalci olarak takma adı ile meşhur olan Karekin Pastırmacıyan'ı Ermeniler için kahraman yapan şey, Osmanlı Bankası Baskını ve bu sırada ortaya çıkan planlı ayaklanma, Van şehrinin Ruslar tarafından 1915 Mayıs'ında işgali ve bölgede Türklere karşı gösterdiği acımasızca davranmış olmasıdır.⁵ Ayrıca eylemleri sadece Türklere zarar vermemiş, Ermenileri de hem Doğu Anadolu'da hem de Kafkasya'da büyük bir maceranın içine çekerek perişan etmiştir.

Ermenilerin milli tarih yazımı içinde Taşnak kongrelerinin “terörist body” olarak seçtikleri çete reisi Antranik Ozanyan'ın tartışılmaz bir yeri vardır.⁶ Ermeniler için tam bir “milli kahraman” olan Antranik, Ermenilerin Robbin Hood'u, Garibaldi'si niteliğindedir. Antranik gerçekten kahramanlık vasıflarına sahip adil ve büyük bir insan mıdır? 1890-1922 yıllarında Osmanlı Devleti'nde yaşanan olaylarda nasıl bir rol üstlenmiştir? Bu soruların cevapları bize onun kahramanlığının neden kaynaklandığını açıkça gösterir niteliktedir.

Modern zamanlarda oluşturulmaya başlayan Antranik'e ait halk hikâyelerinin temelinde Ermenilerin en eski dönemlerinden beri devam edegelen tarih anlayışlarının izlerini görmek mümkün. Bu yönüyle Doğu Anadolu'da, Kafkasya'da, Balkanlarda ve Avrupa'da Türkler aleyhine faaliyet gösteren ve onların imhasını Ermeni milletinin geleceği için şart koşan Antranik Ozanyan'ın hayatı ilginç bir örnek teşkil etmektedir. Özellikle son yıllarda Ermeni diasporasında ve Ermenistan Cumhuriyeti'nde Antranik ile ilgili birçok etkinlik düzenlenmiştir. Antranik adına kitaplar ve makaleler yayınlanmış, onun adını taşıyan internet siteleri açılmış, Paris'teki mezarı Erivan'a taşınmıştır. Antranik'in ön plana çıkarılmasının temel nedenlerinden birisi Ermenilerin her geçen gün Türkiye ve Türk düşmanlığına daha çok saplanmalarındır. Çünkü onun hayatı, Ermeni Meselesi ile ve Türklere uygulanan soykırımla büyük bir paralellik göstermektedir.

1865 yılında Şebinkarahisar'da bir Osmanlı vatandaşı olarak doğan Antranik, 1885 yılında Van'da kurulan ihtilalci Armenegan Partisi'ne ilk katılanlardan birisidir. 1890'ların sonunda babası ile tartışan bir Türk'ü öldürmüş ve İstanbul'a kaçmıştır. İstanbul'da Hınçaklarla tanışmış ve bir Türk polis şefinin öldürülmesi işini üzerine almıştır, bu cinayeti

⁵ Osmanlı Bankası Baskını ve Armen Garo'nun faaliyetleri ile ilgili olarak bakınız (Yavuz, Osmanlı Devleti Dış Politikasında Ermeni Sorunu: 1896 Osmanlı Bankası Baskını Örneği, 2009)

⁶ Antranik'in hayatı ve siyasi faaliyetleri ile ilgili olarak bkz. (Chalabian, General Andranik and Armenian Revolution Movement, 1988); (Selvi, Anadolu'dan Kafkasya'ya Bir Ermeni Çete Reisi: Antranik Ozanyan, 2003, s. 459-475)

işledikten sonra Batum'a kaçmıştır (Chalabian, 1988: 6). 1894'te Hınçakların tertip ettiği I. Sasun İsyanı, Osmanlı askeri güçleri tarafından bastırılmış fakat hükümetin bu bölgede çeşitli askeri tedbirler almalarını gerektirmiştir. Bu isyanın tertipleycisi Serop adında bir çete reisi idi. Hükümet bu bölgeye yeni askeri birlikler sevk etmiş, İran ve Rus sınırını geçen silahlı Ermeni çetelerinin bu girişlerini önlemek istemiştir. Serop'un Kürt aşiretleri tarafından öldürülmesi üzerine intikamı Antranik tarafından alınmış ve böylece o bölgedeki Ermeniler arasında meşhur olmuştur.(Cengiz, 1983: 41-43).

Bu sırada bölgenin Taşnak komitesi reisi Hrayr'dı. Hrayr'a göre fedai savaşı faydasızdı ve boşu boşuna enerji ve çaba sarf etmekte, onun hedefi uzun vadede bir halk ayaklanması gerçekleştirmektir. Antranik ise, onun tam aksini düşünüyordu. O'na göre köylüler silahlandırılmalı ve savaşılmalıydı. Bu amaçla Osmanlı Hükümeti ile vatandaşlık ilişkileri içinde uyumlu çalışan birçok Ermeni öldürüldü ve teşkilata katılmayanlar tehdit edildi. (Dasnabedian, 1989: 67). Antranik'i Ermeni halkı arasında meşhur eden diğer bir olay, 1901 yılında Arak Manastırı'na çekilmesidir. Antranik adamlarıyla ve halktan da bazı kişilerle Sasun yakınlarında dağlık bir bölgede bulunan Arak Manastırı'na çekildi. Manastırda yetim çocuklar, öğretmenler ve diğer çalışanlar vardı. Ermeniler, yetimleri buradan almak için teşebbüste bulundularsa da Antranik bu talebi reddetti. Dört tabur Osmanlı askeri kaleyi kuşattı. Ermeni kaynaklarına göre kaleyi kuşatan 8.000 Türk askeri idi, oysa bölgedeki Osmanlı askeri sayısı 1.000 kişiyi geçmiyordu ve kuşatmada ancak 200 asker görev almıştı. 22 Kasım'da iki Osmanlı elçisi kaleye gönderildi, Antranik, siyasi suçluların serbest bırakılmasını ve Kürtlere dağıtılan silahların toplatılmasını istedi. (Chalabian, 1988: 6; Uras, 1974: 128-129). Osmanlı askerinin müdahale edememesinden yararlanan Antranik bir gece adamları ile birlikte manastırdan kaçmayı başardı. Bu olayın Ermeniler arasında dilden dile dolaşması sonucu Antranik şöhret bulmuştur.

1902 baharında Taşnaksutyun Komitesi Sasun bölgesinde yeniden yapılanmaya gitti. Çetelerin bütün çalışmaları durduruldu ve 1902-1903 yılı propaganda ve yeniden oluşumla geçirildi, Sasun bölgesine silah ve insan yığınağı yapıldı. 1904 yılı Nisan ayında başlayan II. Sasun isyanının askeri idarecisi yine Antranik idi ve Osmanlı kuvvetleri isyanı şiddetle bastırdı. Ermenilerin bu isyanda kayıpları en fazla 700 kişi idi. Fakat yabancı temsilcilere bu rakam kasıtlı bir şekilde 7.000 olarak verildi. Masum Ermeni halkını da zorla isyana zorlayan Antranik'ten bütün Ermeni köylüleri korkuyordu. İsyandan sonra Antranik ve çetesi Muş civarındaki dağlara çekildiler. (BOA. YPRK. UM. 68/112) Çeteler bu isyan sırasında bütün Ermeni köylerini boşaltarak, sakinlerini Muş ovasına gönderdiler. Sasun İsyanı sonunda Antranik, Ermeni ihtilal çalışmalarının boşuna olduğunu, Ermeni İhtilal hareketinin başarıya ulaşması için yabancı bir gücün desteğine ihtiyaç duyulduğunu anlamıştı. (Chalabian, 1988: 146;160). Çünkü Ermeni köylüsü ve şehirli komitecilerden nefret ediyorlar, kendi mutlu dünyalarını yıktıklarını görüyorlardı. Ermeni köylüsünden aradığı desteği bulamayan Antranik 1906 yılında Bulgaristan'a gitti. Bulgaristan'ın ve buradaki komitelerin Ermeni çeteleri için özel bir yeri vardı. Van vilayetindeki Ermeniler Bulgaristan'ın takip ettiği yolu takip ederek Bulgar komiteleri gibi teşkilatlandılar. Antranik'in Bulgaristan'daki görevi, buradaki Ermenileri teşkilatlandırmak ve Taşnaksutyun'un burada kuracağı askeri talim okulunun alt yapısını oluşturmaktı. Bu okul Amerika Merkez Komitesi'nin gönderdiği paralarla 1906 yılında kuruldu. (Dasnabedian, 1989: 61). Bu paralar Osmanlı Ermenilerinin çektikleri acılarla ilgili haberler üzerine toplanıyor, propaganda yöntemleri Avrupa ve ABD şehirlerinde de uygulanıyordu.

1912 yılında Balkan Harbi'nin çıkması Ermenilere bekledikleri fırsatı verdi. Ermeniler, Balkanlarda Osmanlı Devleti'nin mağlubiyetini kendi çıkarlarına uygun gördüklerinden Bulgarlara destek verdiler. Çete reisi Antranik başına topladığı 300 kişilik intikam bölüğüyle Edirne, Keşan, Malkara ve Tekirdağ'da aciz İslâm kadın ve çocuklarını boğazlamakta, ihtiyaçları ve çocukları camilere doldurup diri diri yakmakta ve İslâm mabetlerini kiliseye çevirmekteydi. (Cengiz, 1983: 80-81). Ermeniler buradaki Osmanlı mağlubiyetini destanlaştırarak her yere yaydılar. Antranik ve Bulgaristan'daki Ermeniler, Bulgar Hükümeti tarafından madalyalarla ödüllendirildi, Bulgar Kralı Ferdinand, Antranik'in Bulgar ordusunda görevli olarak maaşa bağlanmasını istedi. (Chalabian, 1988: 203-204). Ancak o, Doğu Anadolu'da yarım kalan görevini tamamlamak istiyordu.

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'na girmek için hazırlıklara başlayıp seferberlik ilan edince, Avrupa'da ve Osmanlı Devleti'nde hazırlıklarını tamamlayan komiteler, Kafkasya'daki gönüllü alaylarıyla Rus ordusunun öncü kuvvetleri olarak harekete geçtiler. Birinci Dünya Savaşı sırasında Türklerin ve Ermenilerin karşı karşıya gelmesine sebep olan komiteciler ve "Büyük Ermenistan" kurmak düşüncesinde olanlar kasıtlı ve bilinçli bir şekilde hak etmedikleri halde "Ermeni Milli Kahramanları" olarak anıldılar. Komitelerin savaş boyunca destek verdikleri İngiltere ve Fransa da Avrupa tarih yazımında bu düşüncenin oluşmasında etkili oldular.

Rus ordusunun gönüllü toplama hareketi Tiflis'teki Ermeni Milli Bürosu'nun kararıyla 1914'ün son aylarında başladı. Taşnaksutyun komitesi uzun zamandan beri çetecilik yapan kişileri askeri göreve çağırdı. Antranik, Keri, Vartan, Hamazasb, Armen Garo ve Dro (Drastamat Kanayan) göreve çağrılan çete reislerindendi. (Uras, 1974: 592). Rus ordusunda görev alacak olan Ermeni gönüllü birliğinin ilk gurubu Antranik idaresinde 1.000 kişiden oluşuyordu. Antranik'in birliği Kuzey İran'da Rus ordusuna 16 Kasım 1914'te katıldı. Rus ordusunda yaklaşık 150.000 Ermeni vardı. 8.000 kişiden ve dört bölükten oluşan Ermeni Gönüllü Birliklerinin görevleri Rus düzenli birliklerine destek olmak ve Doğu Anadolu bölgesindeki askeri hareketlerde onlara rehberlik etmektir. Amerika'da yayınlanan Asparez Gazetesi yazılarıyla Ermenilerin niyetlerini ortaya koyuyordu: "... Ermeni gönüllüleri, Antranik, Vartan ve arkadaşları, intikam için silahlarınızı kınından çıkarınız, intikam, bilaistisna intikam, merhamet gösteren her Ermeni bundan sonra alçaktır, artık intikam kelimesiyle Ermenilik aynı olmalı". (Cengiz, 1983: 277).

Antranik'in bölüğü 1915 Nisan'ında Dilman'da Türk kuvvetleri ile çarpıştı. Türkler Rusları burada durdurmak istemişlerdi, fakat başarılı olamadılar. Van'ın ele geçirilmesinden sonra Antranik ve Dro Ahlat ve Bitlis'e doğru ilerlediler. Türklerden temizlenmiş olan Van, Bitlis, Erzurum ve Trabzon'a Ermeniler getirilerek yerleştirildi. Antranik idaresindeki çeteler büyük bir gayretle Türkleri katlettiler ve bölgeyi Türklerden temizlediler. (Allen v.d. 1953: 301), bölgede yakmadık köy bırakmadılar, on binlerce insanı katlettiler. Özellikle Rusya'nın 1917 yılında savaştan çekilmesinden sonra Ermeni kırımları arttı. 11 Mart 1918'de Erzurum şehrini terk eden Ermeni çeteleri geride harabe halinde yanan bir şehir ve binlerce masumun cesedini bıraktılar. Antranik'in katliamları Erzurum'a münhasır kalmadı. Çekiliş sırasında yol üzerindeki bütün köy ve kasabalar yakılmıştı. Kınalı Karaaç Köyü ve çevresinde 7.060 Müslüman yakılarak katledilmişti. Ilıca'da iki bin kişiyi akla gelmeyecek şekillerde öldürmüşlerdi. Sarıkamış'ın Karahamza nahiyesinde 5.337 Müslüman, Antranik'in emriyle katledilmiş, yüzlerce hane yıkılmıştı. (Kafkaslarda Anadolu Mezalimi, Cilt IV, 1998: 41-45) Antranik ve sözde Ermeni milli kahramanları Doğu Anadolu'da gerçekleştirdikleri katliamın aynısını Kafkasya'da da uyguladılar, binlerce masum çocuk, ihtiyar ve kadın öldürüldü.

Antranik bu bölgede Yaycı, Arza, Kerim-Kulu, Culfa, Ordubad'ın birçok kasabalarını, Cemaldu, Kırna, Beneniyar kentlerini işgal etmiş, evleri, mescitleri, okulları ve tahıl ambarlarını yakıp küle çevirmiştir. Esas karargâhını Nahcivan şehriden on iki kilometre uzaklıktaki Küznüt'te kuran Antranik 4 Eylül 1918'de Nehrem'e saldırmış, fakat Nehremlilerin karşı koymasından dolayı bir şey yapamayarak geri çekilmiştir. (Mirzayev, 2000: 126). 1919 yılı boyunca Londra, Paris ve New York'ta dolaşarak Türk topraklarında Büyük Ermenistan'ın kurulması için destek arayan Antranik, müttefiklere savaş boyunca yaptığı yardımlardan dolayı Fransız Cumhurbaşkanı Poincare tarafından Legion de Honour madalyasıyla ödüllendirildi. Kendi yaptıklarını Türklerin üzerine atarak, Türklerin Ermenileri katlettiği propagandasını yaptı. (Selvi, 2003: 474)

Görüldüğü üzere, Ermeni milli kahramanları sahip oldukları kahramanlık özelliklerine ait bütün unvanlarını Türklere karşı gösterdikleri acımasızlıktan ve katliamlardan, madalyalarını ise, 'Büyük Devletlere' Doğu Anadolu ve Kafkasya'da yaptıkları yardımlardan almışlardır. Antranik, Dro⁷, Hamazasb, Vartan gibi çeteler Rus ordusu içinde masum halka karşı çok acımasız davranmışlar ve Ermeniler arasındaki "milli kahramanlık" payesini kapmışlardır. Bu bakış açısı her geçen yıl daha da belirginleşerek çizgiler sertleşmiştir. Özellikle 1970'lerde ASALA ile ortaya çıkan terör eylemlerini gerçekleştirenlerin de aynı mantıkla ele alındığı görülmektedir. Bu durum Ermeniler arasındaki propagandanın etkisiyle Türk düşmanlığının her geçen gün arttığını ve eli kanlı komitecilerin daha çok taktir edilmeye başlandığını göstermektedir. Bu yaklaşım sağlıklı bir ruh halinin ürünü değildir ve bir millet için (Ermeniler) geleceğe sağlıklı bakmamak gibi bir neticeyi ortaya çıkarmaktadır.

SONUÇ

Milli bir tarih inşası için vazgeçilmez bir unsur olan "kahramanlık miti", Ermeni tarih yazımı içinde yerini bulmuştur. Bugün Ermeni milli kahramanları Mıgırdıç Hırimyan, Zaven Der-Yeğyan, Antranik, Mihran Damadyan, Karekin Pastırmacıyan, Hamparsum Boyacıyan ve diğer birçok Hınçak ve Taşnak mensubu 19. yüzyıldan itibaren Ermeniler için Osmanlı Devleti içinde sözde "bağımsızlık savaşının kahramanları" olmuştur. Ermeniler için tarihi bir beklentiye ortaya koyan ve doğuda Büyük Ermenistan'ı inşa etmek için çalışan bu liderler Osmanlı Devleti açısından birer komiteci ve yasaklanmış kişidirler. Tarihten gelen milli bir karakterle bütünleşmiş olan sözde Ermeni milli kahramanlarının masum halkı terörize etmek ve Müslümanlarla Ermenileri birbirine düşürerek büyük devletlerin dikkatlerini ve müdahalelerini Osmanlı Devleti üzerine çekmek gibi bir fonksiyonlarının olduğu açıkça görülmektedir. Rusya, İngiltere ve Fransa'nın diplomatik liderleri tarafından her yönden desteklenen bu "kahramanlar", Müslümanlar için tam anlamıyla birer katil ve terörist olmuşlardır. Ermeniler için kahramanlık olgusu Türk'e karşı gösterdiği şiddetle doğru orantılıdır. Bu tarihi yaklaşım maalesef bugün de devam etmekte Türkiye ve Ermenistan arasındaki ilişkiler bu yaklaşım sebebiyle normal bir düzeye gelememektedir. Ermenilerin soykırım olarak nitelendirdikleri olayların çıkmasında esas aktörler bu sözde "milli kahraman" olarak niteledikleri komitecilerdir.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla beraber, önceki elli yıl içinde hareket tarzları belirginleşen komiteler ve Kafkasya'daki Ermeni dini merkezleri, savaşın puslu ortamından

⁷ Dro (Drastamat Kanayan) hakkında efsanevi ve taraflı bir yayın için bakınız (Chalabian, Dro (Drastamat Kanayan): Armenia's First Defense Minister of the Modern Era, 2009)

yararlanarak bekledikleri anın geldiğini zannedip Rusya ve İngiltere safında seferberliğe iştirak etmişler, Osmanlı vatandaşı Ermenileri devlete ve seferberlik emrine itaatsizliğe davet ederek bunda da büyük oranda başarılı olmuşlardır. Bu devletler tarafından para ve silah açısından desteklenen Ermeni komiteleri kendilerine dahil ettikleri yeni gönüllülerle Anadolu'nun birçok bölgesinde karışıklık çıkararak Osmanlı ordusunun gerisini tehdit etmeye başlamışlardır. Sözde "Ermeni milli kahramanları"nın bu eylemleri sevk ve iskân kanununun temel sebeplerindedir, bunların yarım asırlık hareket tarzları anlaşılmadan 1915 olaylarının anlaşılması pek mümkün görünmemektedir. Ayrıca nihai olarak Rus ve Fransız ordusu ile birlikte Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da işgal bölgelerinde sivil, masum halkı katleden de yine bu "Ermeni milli kahramanları" olmuşlardır.

KAYNAKÇA

Allen, W., & Muratoff, P. (1953). *Caucasian Battlefields (1828-1921)*. Cambridge: Cambridge University Press.

Avagyan, A., & Minassian, G. F. (2005). *Ermeniler ve İttihat ve Terakki, İşbirliğinden Çatışmaya*. İstanbul: Aras Yayıncılık.

Basmacıyan, K. H. (2005). *Şarkta Toplumsal ve Dinsel Hayat*. İstanbul: Aras Yayıncılık.

Cengiz, E. (1983). *Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyesi*. Ankara: Başbakanlık Basımevi.

Chalabian, A. (1988). *General Andranik and Armenian Revolution Movement*. New York: Andranig Chalabian.

Chalabian, A. (2009). *Dro (Drastamat Kanayan): Armenia's First Defense Minister of the Modern Era*. Los Angeles: Indo-European Publishing.

Çakmakçıyan, H. A. (1965). *Armenian Cristology and Evangelization of Islam*. Leiden: E. J. Brill.

Çetinoğlu, S. (2011). *Patrik Zaven'in Ermeni Soykırımı Örgütleyicilerinin Listesi- Exterminators Yok Ediciler ve Erdemli Müslümanlar*. İstanbul: Peri Yayınları.

Dasnabedian, H. (1989). *History of the Armenian Revolutionary Federation Dashnaksution (1890-1924)*. Milan: Oemme Edizioni.

Grousset, R. (2005). *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*. İstanbul: Aras Yayıncılık.

Gürün, K. (1984). *Ermeni Dosyası*. Ankara: Remzi Kitabevi.

Hocaoğlu, M. (1976). *Arşiv Vesikalarıyla Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*. İstanbul: Anda Dağıtım.

Hüseyin Nazım Paşa I. (1998). *Ermeni Olayları Tarihi Cilt I*. Ankara: TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.

Hüseyin Nazım Paşa II. (1998). *Ermeni Olayları Tarihi Cilt II*. Ankara: TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.

İlter, E. (1995). *Türkiye’de Sosyalist Ermeniler ve Silahlanma Faaliyetleri (1890-1923)*. İstanbul: Turan Yayıncılık.

Kafkaslarda Anadolu Mezalimi, Cilt IV. (1998). Ankara: Başbakanlık Devler Arşivleri Genel Müdürlüğü.

Karaca, B. (2003). Ermeni Kültüründeki Üç Tabudan Birisi: Ermeni Dili. *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri III.Cilt* (s. 137-142). Ankara: ASAM.

Karal, E. Z. (1990). *Osmanlı Tarihi VII*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Karsandık, Ö. (2009). Ermen Milliyetçiliğinin Oluşmasında Yasa Dışı Ermeni Örgütlerinin Rolü: Hınçak Cemiyeti Örneği. M. Hülagü içinde, *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler* (s. 467-469). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları.

Kılıç, D. (2007). Ermeni Din Adamlarının Arşiv Belgelerine Yansıyan Siyasi Faaliyetlerinden Bazı Örnekler. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi S:12/2*, 1-9.

Kılıç, D. (2008). *Tarihten Günümüze İstanbul Ermeni Patrikhanesi*. Ankara.

Kılıç, D. (2012). *Osmanlı Ermenileri Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

Küçük, A. (2003). *Ermeni Kilisesi ve Türkler*. Ankara: Berikan Yayınevi.

Küçük, C. (1986). *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897)*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Minassian, A. T. (2012). *Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm (1887-1912)*. İstanbul: İletişim Yayıncılık.

Mirzayev, C. G. (2000). Nahçıvan Kandlarında Andranikin Törattiyi Vahşilikler ve Ona Karşı Mübarezenin Taşkili. *Türk-Ermeni İlişkileri, 21. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış* (s. 126). Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

Nalbandian, L. (1967). *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.

Pamukçyan, K. (2003). *Biyografileriyle Ermeniler, Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar IV*. İstanbul: Aras Yayıncılık.

Sarıhan, Z. (1993). *Kurtuluş Savaşı Günlüğü Cilt I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Selvi, H. (2003). Anadolu'dan Kafkasya'ya Bir Ermeni Çete Reisi: Antranik Ozanyan. *Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri Cilt I* (s. 459-475). Ankara: GenelKurmey ATASE Bşk.lığı Yayınları.

Selvi, H. (2007). *Bir Ermeni Komitecinin İtirafı: Mihran Damadyan*. İstanbul: Timaş Yayınları.

Shemmassian, V. L. (2001). The Sasun Pandukhts in Nineteenth-Century Aleppo. R. Hovannisian içinde, *Armenian Bagesh/Bitlis and Taron/Mush* (s. 185). California: UCLA Armenian History & Culture Series 2.

Şaşmaz, M. (Temmuz 2004). Kumkapı Ermeni Olayı (1890). *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi XIX/I*, 114.

Şimşir, B. N. (1990). *British Documents on Ottoman Armenians, Volume IV (1895)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Tercüman-ı Hakikat. (22 Mart 1330/4 Nisan 1914). No: 11846.

Tuygan, A. (2009). *Osmanlı Bankası, Armen Garo'nun Anıları*. İstanbul: Belge Yayınları.

Uras, E. (1974). *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. Ankara: Belge Yayınları.

Yavuz, F. (2007). Ermeni Kimliği'nin İnşasında Bir Patrik Portresi: Mıgırdıç Hırmıyan. *Akademik İncelemeler Dergisi Cilt II Sayı: 1*, 258-289.

Yavuz, F. (2009). *Osmanlı Devleti Dış Politikasında Ermeni Sorunu: 1896 Osmanlı Bankası Baskını Örneği*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi.

Yıldırım, S. (2009). Ermeni Patriği Zayen Efendi'nin Siyasi Faaliyetleri, 1918-1922. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi Yıl: 5 Sayı: 9*, 5-40.

Yurtsever, C. (2014 Sayı: 62, Eylül-Aralık). Hamparsum Boyacıyan veya 'Haçinli Murat'ın Tarihi Yol Hikayesidir. *Ermeni Meselesi Özel Sayısı-III*, s. 1-15.

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

- Dâhiliye Şifre Kalemi (DH. ŞFR.)
- Hariciye Siyasi Kalemi (HR. SYS.)
- Yıldız Sadaret Hususi Evrakı (Y.A. Hus.)
- Yıldız Perakende Umumi Evrakı (Y. PRK. UM.)